

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ÜZERİNE NOTLAR

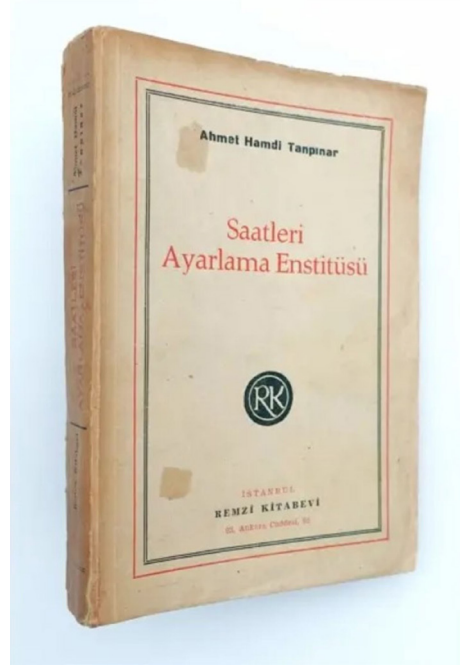
Abdullah Uçman

■ *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 1954 yılında önce *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika edilip 1961 yılının sonlarında, kitap hâlinde yayımlanan ikinci romanıdır.¹

Roman esas itibarıyla “Büyük Ümitler”, “Küçük Hakikatler”, “Sabaha Doğru” ve “Her Mevsimin Bir Sonu Vardır” başlıklarıyla dört bölümden meydana gelir. Tanpınar, romanı, çocukluğu II. Abdülhamid devrinde geçmiş, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerini de yaşamış Hayri İrdal'ın hatıraları şeklinde kaleme almıştır. Romanın başkahramanı Hayri İrdal, gençlik yıllarında filozof mizaçlı, saat tamircisi Muvakkit Nuri Efendi'nin yanında çıraklık yapar. Bu sırada çevresinde Kayser Andronikos'un hazinesi peşinde koşan, “gayb” âlemiyle temasta olduğunu iddia eden Seyit Lütfullah, eczanesinde simya ile cıvadan altın yapmaya çalışan Aristidi Efendi, Şehzadebaşı'nda hısım-akraba ile dolu uçsuz bucaksız bir konağın sahibi Abdüsselâm Bey gibi, zamanın dışında yaşayan sıra dışı insanlar bulunmaktadır. Hayri İrdal I. Dünya Savaşı'nda askere alınır, dört yıl sonra geri döner ve Abdüsselâm Bey'in konağındaki evlatlıklardan Emine ile evlenir. Doğru dürüst bir mesleği olmadığı için sağda solda basit birtakım işlerde çalışarak kıt kanaat hayatını sürdürmeye çalışır. Bir süre sonra Vezneciler'deki Dârü'ttâlim Kırathanesi'nde ruh doktoru Dr. Ramiz'le tanışır, onun vasıtasıyla Psikanaliz Cemiyeti ile İspritizmacılar Kulübüne girer. Karısının ölümü üzerine bu sefer bu kulüpte tanıdığı Pakize ile evlenir. Günün birinde Dr. Ramiz onu eski bir arkadaşı Halit Ayarcı ile tanıştırır. Halit Ayarcı'nın da saat meraklısı oluşu, dükkânı bulunmayan fakat saatten çok iyi anlayan Hayri İrdal ile sıkı bir dostluğun kurulmasına ve şehirdeki saatlerin ayarsızlığı

1 *Yeni İstanbul* gazetesinde 20 Haziran 1954-30 Eylül 1954 tarihleri arasında 99 tefrika hâlinde yayımlanan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün Dergâh Yayınları tarafından Ekim 2024'te 70. baskısı yapılmıştır.

yüzünden kaybedilen zamanı kazanmak üzere birlikte “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” adıyla bir müessese kurmalarına yol açar. Birtakım devlet adamlarının da desteğiyle süratle gelişen ve “Türlü Meslekler Bankası”, “Saat Ayar İstasyonları” ve “Saat Sevenler Cemiyeti” gibi bazı birimleriyle kısa zamanda memleket sathına yayılan müessese zamanla yurt dışında da tanınır, günlerce basının konusu olur. Hayatını enstitünün müdür muavini olarak saatlere ve zamana adayan Hayri İrdal, bütün bu olup bitenlere inanmasa da, kısa zamanda ciddi bir şekilde kapıldığı bu hengâmede karısının kendisini patronuyla aldattığının bile farkına varmaz. Ancak bu tatlı ve gerçek dışı rüya pek uzun sürmez; biraz da basının kışkırtmasıyla, bir süre sonra hükûmet tarafından enstitünün kapatılmasına karar verilir. Oldukça genişlemiş olan kurumun düzenli bir şekilde tasfiyesi için daimî bir tasfiye komisyonu kurulduğu, enstitü çalışanlarının orada da görevlendirildikleri süreçte gerçek ile hayal arasında yaşayan Hayri İrdal’ın suni mutluluğu yine devam eder. Roman, enstitünün kurucusu Halit Ayarcı’nın şüpheli bir trafik kazası sonucu ölümüyle sona erer.

Hayri İrdal gibi karmaşık bir şahsiyete sahip birinin ağzından Türk toplumunun Tanzimat’tan sonra başlayıp II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı yıllarıyla Cumhuriyet Devri’nin belli başlı olayları etrafında, yaşanan hayatın dışında kalmış insanların anlatıldığı romanda, aynı zamanda bir toplum hicvi yapılmaktadır. Birçok edebiyat eleştirmeni tarafından Türk edebiyatının en güzel ironik romanlarından biri kabul edilen *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, aynı zamanda yazarın mazi ile sıkı bir hesaplaşmaya girdiği, özellikle Cumhuriyet’tin ilanını izleyen yıllarda bizzat devlet eliyle kurulan ve gerçekte ne işe yaradığı belli olmayan birtakım abes müesseselerin ironik bir biçimde eleştirildiği eseridir. Tanpınar romanında, esas itibarıyla geçmiş ile yaşanan zaman arasında bocalayan, ayaklarını basacak sağlam bir zemin bulamayan birtakım insanların trajikomik hâllerini anlatır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, yayımlandığı sırada -Mehmet Kaplan’ın yazısı hariç- hemen hiç ilgi görmemiş, Tanpınar’ın diğer eserleri gibi ancak 70’li yıllardan sonra dikkati çekmeye başlamıştır. Berna Moran, Mustafa Kutlu ve Beşir Ayvazoğlu’nun romanla ilgili yazıları dâhil edilerek ancak 1987 yılında

Dergâh Yayınları tarafından ikinci defa basılan romanın daha sonraki yıllarda yeni baskıları yapılmış, özellikle 2000'li yıllarda Tanpınar külliyyatının Yapı Kredi Yayınları arasında basılmasıyla bu ilgi daha da artmıştır. 2001 yılında Ender Gürol tarafından *The Time Regulation Institute*² adıyla İngilizceye, 2008 yılında *Das Uhrenstellinstitut*³ adıyla Almancaya, *Mu'essesetu Dabti's-Sâ'ah*⁴ adıyla da Arapçaya çevrilip yayımlanan roman üzerine bugün müstakil olarak beş kitap dışında sayısı yüz elliye yakın inceleme ve değerlendirme yapılmış bulunmaktadır. 2000'li yıllarda dramatize edilip Kenterler'de sahneye konulan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 2023 yılında Ahmet Mümtaz Taylan'ın uyarlamasıyla Serkan Keskin tarafından tek perdelik bir oyun hâlinde yeniden sahnelenmiş, yine önceki yıl Gökhan Genç tarafından romandaki bütün kahramanların portreleri *Midjourney* (yapay zekâ) yöntemiyle resmedilerek güzel bir baskıyla Esenler Belediyesi tarafından yayımlanmıştır.

Benim yayıma hazırladığım ve yakında kitap hâlinde basılacak çalışma, merhum hocamız Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın 2 Mart 1979-7 Mart 1980 tarihleri arasında, aşağı yukarı tam bir yıl boyunca her hafta, Türkiyat Enstitüsünün bulunduğu Hasan Paşa Medresesi'nin bir odasında, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* üzerine yapmış olduğu seminerlerde tutmuş olduğum notlardan meydana gelmektedir. Bu derslere benimle birlikte, o günkü Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsü öğretim üyeleri Doç. Dr. İnci Enginün ve Doç. Dr. Birol Emil ile doktora öğrencileri Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Sema Uğurcan, Nedret Pınar ve Sabriye Sözmen de katılmıştır.

Roman üzerinde tabir caizse âdeta cümle cümle tahlillerin yapıldığı bu derslerde hoca zaman zaman serbest çağrışımlarla başka konular üzerinde de durmakta, yeri gelince Yahya Kemal, Tanpınar ve Ziya Gökalp gibi şahsiyetler hakkında farklı yorumlar yapmakta, derslerinde ve özel sohbetlerinde olduğu gibi burada da yeni araştırma konularına dikkatimizi çekmekte idi. Ayrıca bir kısmını gerçek hayatta yakından tanıdığı kahramanlar hakkında verdiği bilgiler de romanın daha iyi anlaşılıp yorumlanmasında faydalı olmuştu. Aşağı yukarı 25-30 yıldır Tanpınar'ın eserleri, dünya görüşü, sanat ve edebiyat anlayışı ile kültür ve medeniyet krizi, gelenek ve yenilik hakkındaki fikirleri etrafında gerçekleştirilen çeşitli toplantılar, yeni yaklaşım ve yorumların giderek artması dolayısıyla bu notları yayımlamanın bu tür değerlendirmelere bir katkı sağlayacağı düşüncesiyle bunları yayıma hazırladım. Tutabildiğim kadarıyla bu notları olduğu gibi değil de, dersler sırasında hocanın zikrettiği birtakım yerli ve yabancı isimlerle bir kısım kitaplar, bazı kavramlar ve konular hakkında da fazla ayrıntıya girmeden dipnotlarında kısa açıklamalar yaptım.

2 *The Time Regulation Institute*, a novel by Ahmet Hamdi Tanpınar translated by Ender Gürol, Madison; Turko-atar Pres, Wisconsin 2001; *The Time Regulation Institute*, translated by Maureen Freely-Alexandre Dawe, Penguin Boks 2014.

3 *Das Uhrenstellinstitut* (çev. Gerhard Meier-Carl Hanser Verlag), München 2008.

4 *Mu'essesetu Dabti's-Sâ'ah* (terc. Abdulkadir Abdelli), Arab Scientific Publishers 2009.

Bu notlar *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* üzerine doğrudan doğruya gerçekleştirilen müstakil bir inceleme ya da bir makale şeklinde değil de, farklı zamanlarda roman üzerine yapılmış parça parça değerlendirmeler ve yorumlar şeklinde okunmalıdır.

Gerek derslerinde gerekse sohbetlerinde zaman zaman, “Bir tek Tanpınar Türkiye’yi kurtarabilir!” diyen hoca, Tanpınar hayattayken olduğu gibi ölümünden sonra da onun mirasına gerçek anlamda sahip çıkmış, 70’li yıllardan itibaren eserlerini yeniden yayımlatmak suretiyle de yeni nesillerin Tanpınar’ı tanınmasına, onun fikirleriyle buluşmasına önayak olmuştur. Kaplan hoca, Tanpınar daha hayattayken başladığı onun eserleri hakkındaki tanıtma, tahlil ve değerlendirmelerini vefatından sonra daha da hızlandırmış ve büyük bir zevk duyduğu bu doğrultudaki faaliyetlerine hayatının sonuna kadar devam etmiştir.⁵ Öyle ki, Kaplan hocanın vefatından önce kaleme aldığı son yazısı yine Tanpınar’la ilgilidir.⁶

Yakında müstakil bir kitap hâlinde yayımlanacak olan bu notlardan burada sadece 2 Mart 1979 ile 9 Mart 1979 tarihlerinde yapılan ilk iki derste tutmuş olduğum notlar yer almaktadır.

I. DERS

2 Mart 1979

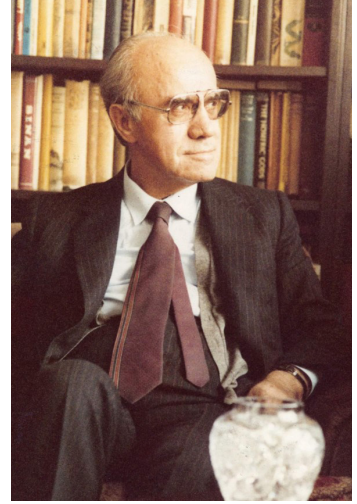
1) Tem, 2) Motifler:

Romanın adı bize bir fikir verebilir.

Bütüne hâkim olan tem (ana fikir) nedir?

Burada bir müessese kurulmak suretiyle Türkiye kurtarılmaya çalışılıyor. Romanın adı alaycı bir isim: *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. Okuyucunun rağbeti, yazarın o nevide bir yenilik göstermeye çalışmasıyla alâkalı.

Tanzimat’ın başından beri Türkiye’yi kurtarmak için bazı müesseseler kuruluyor. Tanpınar da romanda bir müessese kuruyor. Meselâ Türk Dil Kurumu tam bir “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” olabilir. Böyle bir müessese kurmak suretiyle safsata meşru gösterilmeye çalışılıyor.

Mehmet Kaplan

5 Hocanın Tanpınar hakkındaki yazıları Zeynep Kerman tarafından *Yavaş Yavaş Aydınlanan Tanpınar* adıyla kitap hâline getirilmiştir (İstanbul 2015).

6 Kaderin tuhaf bir tecellisi olarak hocanın vefat etmeden önce kaleme aldığı son yazısı yine Tanpınar üzerinedir. Tanpınar’ın 24. ölüm yıldönümü dolayısıyla “Yaşarken Anlaşılmamış, Değeri Bilinmemiş Bir Yazar: Ahmet Hamdi Tanpınar” adını taşıyan bu yazı, hocanın toprağa verildiği 25 Ocak 1986 günü *Tercüman* gazetesinde yayımlanmıştır.

Ana fikir: Bir müessese kurmak suretiyle toplumu kurtarma.

Bu tem nasıl geliştirilmiştir?

Bu roman birinci şahıs ağzından yazılıyor. *Huzur*, birinci şahıs ağzından değil. Hayri İrdal, tam bir budala. Romandaki olaylar, onun gözüyle anlatılıyor.

Bu eser güldürücü bir eser; peki neden güldürüyor?

Mantığa aykırı şey gayriciddidir. Neden onu seçiyor? Neden onun ağzından anlatılıyor? Olay başka bir şahıs ağzından anlatılsaydı aynı etki hâsıl olur muydu?

Roman dört bölümden meydana geliyor. Her bölümde ele alınan konu nedir? Tem'in gelişmesi nasıl oluyor? Tanpınar, böyle bir konuyu seçerken nasıl bir maksat gütmüştür?

Sosyal Maksat: Böyle gülünç müesseselerle toplum kurtarılamaz!

Toplumu kurtarma işi daha önce Mîzancı Murat'la başlar: O, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanında hem tenkit eder, hem de kurtarma reçetesini gösterir.⁷

Bizim edebiyatımız esasen tenkitçi bir edebiyattır. Hüseyin Rahmi, Ahmet Midhat Efendi *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*'de tenkitçidir.⁸ “Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit” diye bir çalışma yapılabilir.

Önce ve sonra sosyal tenkit burada alaycı bir şekildedir. Aynı tarzdaki romanlar; kronolojik sırayla ele alınabilir: Yusuf Atılgan, *Tutunamayanlar*, *Oblomov*, Lermontov gibi.⁹

Bir romanın aktüel olması ile edebî olması meselesi. Bugünkü anarşi romanları acaba on sene sonra yaşayabilecek mi? Eski devre ait bir konu alınarak da edebî eser yazılabilir, mitolojik eserler gibi.

7 *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* (1892), Mîzancı Murat'ın (1854-1917) tezli romanı (Hakkında daha geniş bilgi için bk. Birol Emil, *Mîzancı Murad Bey-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s. 473-515; Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, C I, Ankara 1987, s. 150-155).

8 *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* (1876), Ahmet Midhat Efendi'nin, üstünkörü alafrangalığı eleştiren romanı (bk. Berna Moran, “Felâtun Bey ile Râkım Efendi”, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, C I, İstanbul 1983, s. 38-47; Mehmet Kaplan, “Felâtun Bey'le Râkım Efendi”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, C II, İstanbul 1987, s. 83-109).

9 Yusuf Atılgan (1921-1989). Hikâye ve roman yazarı. *Aylak Adam* (1959) ve *Anayurt Otel* (1973) adlı iki romanıyla ilgi çekmiştir.

-*Tutunamayanlar*, Oğuz Atay'ın 1971-1972 yıllarında iki cilt hâlinde yayımlanan ilk romanı. Farklı anlatımıyla modern romanın Türk edebiyatındaki ilk örneklerinden biri kabul edilen eser, özellikle yazarın ölümünden sonra büyük bir ilgi odağı haline gelmiş, baskı sayısı bu günlerde 100'ü geçmiştir.

-*Oblomov* (yay. 1859), İvan Gonçarov'un XIX. yüzyıl Rus edebiyatının sembolik bir kahramanını hikâye eden ünlü romanı.

-Lermontov (1814-1841). Dünya edebiyatının klasikleri arasında yer alan ünlü *Zamanımızın Bir Kahramanı* (yay. 1840) adlı romanın yazarı.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde *üniversel* bir taraf var mı? Hayri İrdal ile Halit Ayarç, sanki Don Kişot ile Sancho Panza ikilisi gibidir.¹⁰

Esas problem, müesseselerin çürüklüğü; yeni bir müessesenin çöküntüsü.

Romanda fabllar, zaruri motifler, serbest motifler çok fazla. Dinamik ve statik motifler var. Vakanın yürümesini temin eden motiflere dinamik motifler diyoruz. Serbest motifleri atarak zaruri motifleri ayırmak lazım. Başlangıç nerede, nasıl başlıyor?

Hayri İrdal romanın esas kahramanı:

- 1) Muvakkit Nuri Efendi ile tanışması;
- 2) Evlenmesi;
- 3) Tımarhaneye kaldırılıp tedaviye alınması;
- 4) Doktor Ramiz tarafından tedavi edilmesi;
- 5) Halit Ayarç ile tanışması ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü kurma fikri;
- 6) Müessesenin kurulması ve gelişmesi:
Fakirlikten zenginliğe geçiş.

Bu tema Tanpınar'ın diğer eserlerinde de vardır, Şark masalından geliyor.

Burada geçiş fikrine dikkat etmek lazım: Esas fikir nedir? Müessesenin kurulması, gelişmesi ve yıkılması.

Bu müessese nasıl kuruluyor, nasıl gelişiyor ve nasıl yıkılıyor? Hazırlayıcı, geliştirici motifler nelerdir?

Roman esas itibarıyla abesliğin anlatılmasıdır. Mantiğa aykırı işler yapılıyor, bu tamamen abestir: Makul olanın dışına çıkma; akli ile gayr-ı akli çatışıyor.

Romanın bölümleri:

- 1) Büyük Ümitler;
- 2) Küçük Hakikatler;
- 3) Sabaha Doğru;
- 4) Her Mevsimin Bir Sonu Vardır.

Bölgümlere verilen isimlerdeki kontrasta dikkat edin.

Roman birinci şahıs, yani Hayri İrdal'ın ağzından anlatılıyor.

Hayri İrdal'ın saatleri bozması, Şeyh Ahmet Zamanî Hazretleri... Roman baştan itibaren bir alayla başlıyor.

Ecdadın mahlas kullanma itiyadı bizi kurtarıyor:

¹⁰ Cervantes'in ünlü romanı *Don Kişot*'un esas iki kahramanı.

“Şöhret, âfet olduğu kadar da vesile-i rahmettir.” (s. 11)¹¹

“Biz kendi âlemimizde yaşayan insanlarız. Her şeyimiz kendimize göredir.” (s. 11)
Yazmak için değil, yaşamak için.

Romanı okurken bizi güldüren noktaları tespit edelim. Üslupla ilgili anlatıma bağlı bir ton var.

Romana hâkim iki insan tipi daha romanın başında çiziliyor: Halit Ayarcı-Hayri İrdal: Aktif-pasif. Cahil bir adamın dünyaca meşhur bir eser yazması: Kontrast.

Bergson'un *Gülme* adlı kitabını okuyun!¹²

Organik bir şeyin mekanik hâle gelişi: Üstünlük kompleksi, benlik iddiası.

Cehalet ile dünya çapında ün kazanma. Bir “hiç” en yüksek şekle giriyor. Kültür motifi: Yazar, Van Humbert ile, Şarklı bir cahil ile Batılı bir âlimi yan yana getiriyor.

Düşme nazariyesi. Okuyucu olarak kendimizi ondan üstün buluyoruz. Mübalağa da güldürmenin bir mekanizması oluyor. Normalin dışına çıkıldığında gülme oluyor. “Espri, ruh” demek. Neden gülünüyor, belli değil. Fizyolojik olarak dolma-gerilme ve boşalma var:

- 1) Şahıslar arasındaki kontrast: Hiç-dâhi;
- 2) Abeslik ciddi olarak anlatılıyor.

Şeyh Ahmet Zamanî Efendi için kullanılan tabirler; gayr-ı ilmî şey, ilmî oluyor; boş mezar dolduruluyor. Burada Batılı şarkiyatçıların avamlıkları tenkit ediliyor.

Hâkim tema: Sahtekârlık daha başta başlıyor. Şeyh Ahmet Zamanî Efendi diye birinin icadı. Olmayan bir şey olmuş gibi gösteriliyor; mantık dışı, mantıklı gibi gösteriliyor. Abeslik fikri daha birinci bölümden başlıyor: Saf bir adamla sahtekâr bir adam karşılaşılıyor. Avrupalı da saf. Cehaletin ilmîleştirilmesi; cehalet, tarihî ve ilmî bir kılığa sokuluyor.

Hiçliklerin bir mana kazanması: Halit Ayarcı'nın macerası. Burada sanki Güneş-Dil Nazariyesi'nin tenkidi yapılıyor.¹³

11 Burada zikredilen sayfa numaraları romanın 1961 yılında Remzi Kitabevi tarafından yapılan ilk baskısına aittir.

12 Henri Bergson'un *Le Rire* (Paris 1900) adını taşıyan eseri *Gülme-Komiğin Anlamı Üzerine Deneme* (çev. Yaşar Avunç, İstanbul 2006) ve *Gülme* (çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul 2014) adlarıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bu konuda ayrıca Mustafa Şekip Tunç'un da *Gülmek Nedir, Kime Güliyoruz?* (İstanbul 1921) adlı bir kitabı vardır.

13 **Güneş-Dil Teorisi:** Türkçenin dünya tarihindeki ilk dillerden biri olduğunu, hattâ diğer dillerin Türkçeden doğduğunu ileri süren görüş. 30'lu yıllarda Atatürk tarafından da desteklenmiş, ancak kısa süre içinde gerçek dışı olduğu anlaşıncıya terk edilmiştir (bk. Abdülkadir İnan, *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*, Ankara 1936).

II. DERS

9 Mart 1979

Masal imkân tanımaz. “*Seyit Lütfullah bir masalı devam ettirmenin sırrını biliyordu.*” (s. 49)

Şark ile Garp’ın mukayesesi. Garp realitedir, Şark ise realiteden kaçıyor, hayale dalıyor.

Romanın ana fikri: “Masal ile gerçeğin karışımı.”

Roman, Şarklının kafasını değiştirmeden, en modern Garplı değeri benimsemek tezadına dayanıyor. Roman, Şarklı kafası ile Şarklı zihniyetini muhafaza ederek Garplı olmaya çalışmak ana fikrine dayanıyor.

Motifler, romanda birer salkım teşkil eder, hücrelerden teşekkül eder. Bunların bazıları tekerrür eder: Hayal-hakikat, masal-gerçek romanın hâkim teması oluyor.

Tezatlar: Eski-yeni. İnsanlar tamamen eski fakat ileri sürdükleri fikirler çok yeni. Fakirlik-zenginlik. Fakirlikten kurtulmak için masala (hazine) ihtiyaç var. Birinden öbürüne geçiş.

Mantık-mantıksızlık: Modern bir müesseseye akrabaların yerleştirilmesi tamamen mantıksız.

Komik, abesin mantıkileştirilmesi. Komik gayet ciddiyetle açıklanıyor. Sosyal hiciv her satırda var. Hayri İrdal Don Kişot gibi. Hatalarını görüyor. Hayri İrdal’ın hadiselerle bakış tarzı herkesten çok farklı, ama o bunun farkında değil, biz farkındayız. Basının bir yanı da var.

Anormal bir müessese. KİT’ler bunun bugünkü karşıtı.¹⁴ Akli, mantıki olmayan bir müessesenin gadre uğramış gibi sâfiyâne müdafaasını yapıyor. Burada abesin müdafaası yapılıyor.

Bir formül, bir prensip var: Abes-gerçek. Yazar bu mekanizmadan hareket ederek devamlı olarak örnekleri çoğaltıyor (s. 14-15)

Çok ciddi görünümlü kitap isimleri vardır: *Atatürk’ün Güneş-Dil Teorisi*. Hilmi Ziya (Ülken), para için bu teorinin uydurduğu kelimeleri savunur. İlmî düşünceyle alay söz konusu. “Güneş-Dil Teorisi” ayrıca ele alınabilir.

Ceza eğlendiriyor ve sevindiriyor. Abesin ciddi şekilde müdafaası.

Abes, âdeta felsefileştiriliyor:

Nakit cezamızın dayandığı esas, şehre ait umumi saatler başta olmak üzere, açıkta bulunan saatlerden biriyle uymayan her saatten alınan beş kuruştan ibaretti. Fakat bu saat ile bir başka saatin arasında da ayar farkı varsa bu sefer ceza iki misli oluyordu. Böyle komşu olan saatlerin

14 Bu derslerin yapıldığı yıllarda Türkiye’de birçok KİT (Kamu İktisadi Teşekkülü) mevcuttu; çoğu zarar eden ve devletin sırtına büyük bir maddî yük getiren bu kuruluşlar zamanla ya kapatıldı ya da özelleştirildi.

sayısı çoğaldıkça ceza da hendesî nispette artıyordu. Tam saat ayarı had-di zatında imkânsız olduğu için -bu, saatlere mahsus bir ferdî hürriyet meselesidir, bittabi o zaman bunu açıklayamazdım- hele kalabalık bir yerde yapılan tek bir kontrolde epeyce miktarda bir para tahsili mümkün- künü. (s. 16).

Burada işin içine devir karışıyor: Sultan Abdülhamid devri. Bir felsefe ve izah şekli var:

Saatler de böyledir. Sahiplerinin mizaçlarındaki ağırlığa, canı tezliğe, evlilik hayatlarına ve siyasî akidelerine göre yürüyüşlerini ister istemez değiştirirler. Bilhassa bizim gibi üst üste inkılâplar yapmış, türlü zümreleri ve nesilleri geride bırakarak, dolu dizgin ilerlemiş bir cemiyette bu sonuncusuna, yani az çok siyasî şekline rastlamak gayet tabiidir. (s. 17)

Abes yorumlanıyor. Komik sahada fışkıran bir zekâ olduğunu gösteriyor. Sosyal-politik tenkit: İşin içine çağın ve toplumun sosyal meseleleri giriyor.

Zengin, muhteşem kuruluşlu cümleler, şairane bir tarafı da var ama... Eşyaya ruh izafe etmek. Şark düşüncesi bunu ilmîleştiriyor.

“Türlü Meslekler Bankası” (s. 18): Gülünç bir isim.

“Sanki bu elbise değil bir büyü idi.” (s. 19). Elbise büyü ile özdeşleştiriliyor. Burada “büyü” en mühim kelime, Şarklılık ve masalla ilgili. Şarklının gayesi dünyayı kolayca değiştirme, bunun için tabiatüstü varlıkların yardımını sağlama. İptidai düşünce-modern düşünce: Tezat.

“Tanpınar’da Elbise Motifi” diye bir araştırma yapılabilir: “Geçmiş Zaman Elbiseleri”, “Yaz Yağmuru”, *Mahur Beste*, *Huzur* ve diğer hikâyeler mukayese edilebilir.

Romanda baştan sona kadar yapılan abesin ilmî esaslara dayandırılmak istenmesidir. Bu konuda son iki kısa cümle kesinlik belirtiyor: *Siz (yani Hayri İrdal), farkında olmadan tarihin büyük bir sırrını, bir çeşit psikolojik mekanizmayı keşfettiniz!* (s. 19)

Romanda çarpık aynaya, kendisi dahil, herkesi sokuyor. Benzetme komedisi: *Çok mümkündür ki, ilk işlenen cürüm ilk evlenme gibi insanda mutlak bir pişmanlık hissi uyandırсын.* (s. 20)

Burada halkla düpedüz alay var:

Halkın kendi isteğiyle, hattâ güle güle verdiği bu nakit ceza modası birdenbire şehri sardı. Artık çocuklara oyuncak filan almaya ihtiyaç kalmadı. Sevimli küçükler, büyüklerin neşesine iştirak edebilmek için en güzel, en iç gıcıklayıcı vasıtaı bulmuşlardı.

Şurasını da söyleyeyim ki, sade İstanbul ahalisi değil, civar köyler, hattâ biraz uzakça şehirler halkı da bu işe merak sardırdılar. O kadar ki, tenzilâtli nakit cezanın ve bilhassa ceza abone karnelerinin ilk tatbik aylarında Demiryolları İdaresi bazı hatlarda ilâve seferler yapmaya mecbur

oldu. Haydarpaşa ve Sirkeci garları her gün: “Aman şunu bir görsek” yahut “Olur şey değil, hakikaten bu doğruymuş...” diyen ve gülen, kırılmasıya gülen insanlarla dolu boşalıyordu.

Taşradan gelen halkın sabırsızlığı o dereceye vardı ki, kontrol memurlarımızın mühim bir kısmını Anadolu tarafında Pendik’ten, Trakya cihetinde Çatalca’dan başlayarak yakın istasyonlara ve bizzat şehir garlarına tahsise, hattâ bu yüzden kadromuz yetişmediği için Saat Ayar İstasyonlarımızdan ve köyler için gençler arasından seçtiğimiz Ayar Ekiplerimizden personel almaya mecbur kalmıştık. (s. 21)

Hayri İrdal’ın esprisi ve Tanpınar’ın üslubu. Bu hadiseler başka bir zihniyetle anlatılırsa aynı etki hâsıl olmaz. Burada komiği doğuran özellik üsluptur. En abes şeylerin akli ve ciddi bir üslupla anlatılması. Osmanlı kendi kendisi olduğu zaman çok ciddi, gayet anlamlı idi. Komik olan eski zihniyetteki insanın modern olmaya kalkması; işte bu komiği yaratıyor. Garplı olmanın da birtakım şartları var. Burada eski zihniyeti muhafaza ederek yenileşmeye kalkılıyor.

Romanın yazılışı 1954 yılıdır. İleride göreceğiz, romandaki şahısların biri de Recep Peker’dir.

İroni, kendi kendisiyle alay edendir. Bu yönüyle roman çok eğlenceli.

Politik hiciv:

Benim çocukluğumun bellibaşlı imtiyazı hürriyetti. Bu kelimeyi bugün sadece siyasî mânâsında kullanıyoruz. Ne yazık! Onu politikaya mahsus bir şey addedenler korkarım ki hiçbir zaman mânâsını anlamayacaklardır. Politikadaki hürriyet, bir yığın hürriyetsizliğin anahtarı veya ardına kadar açık duran kapısıdır. Meğer ki dünyanın en kıt nimeti olsun; ve bir tek insan onunla şöyle böyle karnını doyurmak istedi mi etrafındakiler mutlaka surette aç kalsınlar. Ben bu kadar kendi zıddı ile beraber gelen ve zıtlarının altında kaybolan nesne görmedim. Kısa ömrümde yedi sekiz defa memleketimize geldiğini işittim. Evet, bir kere bile kimse bana gittiğini söylemediği halde, yedi sekiz defa geldi ve o geldi diye biz sevincimizden, davul zurna, sokaklara fırladık.

Nereden gelir? Nasıl birdenbire gider? Veren mi tekrar elimizden alır? Yoksa biz mi birdenbire bıkar, “Buyurunuz efendim, bendeniz, artık hevesimi aldım. Sizin olsun, belki bir işinize yarar!” diye hediye mi ederiz? Yoksa masallarda, duvar diplerinde birdenbire kömür veya toprak yığını hâline giren o büyüü hazinelere mi benzer? Bir türlü anlayamadım. (s. 23)

Burada hürriyetle iyi alay ediliyor.

Diğer yerlerde abesi fark ediyoruz, burada gülüyoruz, haklı olduğunu kabul ediyoruz. Deli, akıllıca konuşuyor, tam manasıyla bir hakikati müdafaa ediyor. Hayri İrdal ile birlikte Tanpınar da burada araya giriyor.

Roman ile roman kahramanı arasındaki münasebet: Romancı nerede işin içine giriyor? Üslupta ton değişiyor. Hayri İrdal ile Tanpınar ne zaman aynileşiyor? Üslubun parladığı yerler var:

“Fatih Rüştüyesi’ndeki sınıfımızın kalabalık mevcudu bana, etrafımdaki yarışı en geri sıralardan, isterseniz buna kral locası deyin, seyretmek imkânını verdi. İnsan işlerine uzaktan bakmayı oradan öğrendim.” (s. 24)
Normal tezat değil, çok çarpıcı. Bir delinin hürriyeti bu:

Bütün bu şeylerin yokluğuna karşılık hayatı ve sokağı kazanmıştım.
(s. 24)

“Sokağı kazanmak” tabiri Dickens’tan geliyor.¹⁵

Tanpınar’ın kaynaklarını bulmak önemli ama çok zor.¹⁶

Konteks: Zaman değiştiği için, ifadeler değişik bir anlam kazanırlar. Alınan metin bulunduğu yerde bir mana taşır veya değişik manalar taşır.

4. Kısım: Maziye doğru gidiş (s. 25).

Tanpınar’ın eserlerinde hadiseler kronolojik olarak yürür veya mazi hâlihazıra hiç beklenmedik şekilde karışır.

Roman, aynı zamanda zaman sanatıdır; geçmiş anlatılır, geçmişin çeşitli şekilleri vardır.

Romanda sözcü kim? Bazen tip olarak vardır; bazen burada olduğu gibi roman kahramanı zaman zaman yazarla aynileşir. Mesela *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*’ndaki felsefe hocası romancının sözcüsüdür.¹⁷ Hâmid’de bazen uşaklar Hâmid’i temsil eder.¹⁸ Râkım, Ahmet Midhat Efendi’nin düşüncelerini söyler.¹⁹

Eski zihniyeti muhafaza ederek yenileşmek mümkün mü?

15 Charles Dickens (1812-1870): Ünlü İngiliz romancısı. Eserleri arasında *Oliver Twist* (1838), *David Copperfield* (1850), *İki Şehrin Hikâyesi* (1859) ve *Büyük Umutlar* (1861) bulunmaktadır.

16 Bu konuda bk. Abdullah Uçman, “Tanpınar Nasıl Tanpınar Oldu? Tanpınar’ın Kaynakları Üzerine Bir Deneme”, *Okur mu Yazar, Yazar mı Okur? Yazarların Okuma Kültürü* (ed. Mehlika Karagözoğlu Aslıyüksek), İstanbul 2024, s. 163-178.

17 *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu* (1949): Peyami Safa’nın kâinat ve varlık muammasını çözmeye çalışan romanı (bk. Mehmet Tekin, *Romancı Yönüyle Peyami Safa*, İstanbul 1999, s. 221-249).

18 Abdülhak Hâmid’in tiyatro eserleri hakkında bk. İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid Tarhan*, Ankara 1986, s. 59-92.

19 Ahmet Midhat Efendi’nin *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* romanında Râkım bir bakıma yazarın prototipidir; öyle ki Râkım’ın babadan kalma evi de Ahmet Midhat Efendi’nin çocukluğunun geçtiği Tophane semtinde, Lüleci Sokağı’ndadır.